

Pospíšil, Ivo; Zelenka, Miloš

**Meziliterární společenství - meziliterárnost - meziliterární
centrismy - světová literatura : (ke koncepci Ďurišinova týmu)**

Opera Slavica. 1997, vol. 7, iss. 1, pp. 13-21

ISSN 1211-7676

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/116792>

Access Date: 30. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

**MEZILITERÁRNÍ SPOLEČENSTVÍ - MEZILITERÁRNOST -
MEZILITERÁRNÍ CENTRISMY - SVĚTOVÁ LITERATURA
(Ke koncepci Ďurišina týmu)**

Památce Dionýze Ďurišina

Ivo Pospíšil - Miloš Zelenka

V posledních letech se vlivná větev světové literární vědy znovu na vyšší úrovni a jinak snaží vrátit k pojmu a koncepci **světové literatury**. Je to především tým slovenského literárního vědce **Dionýze Ďurišina**, který sjednocuje badatele různých národů a států, tým, jehož snaha hluboce reflektuje změny v našem světě a v lidském myšlení na sklonku třetího tisíciletí. Zásadní úvahy o fenoménu světové literatury soustřeďují svazky, které vycházely pod názvem *Osobitné meziliterárne spoločensvá I-VI* (Bratislava 1987-1993), resp. Ďurišinova shrnující monografie *Čo je svetová literatúra* (Bratislava 1993). Projekt světové literatury je impozantní a studie publikované v jednotlivých svazcích i v Ďurišinově světově unikátní monografii a ještě v samostatně vydané studii *Svetová literatúra perom a dlátom* (1993), kde s badatelem spolupracoval výtvarník Ludwik Korkoš (zemřel 1992), mají jedinečný tematický a metodologický rozmach. D. Ďurišin se sám na jednom místě své knihy o světové literatuře zmiňuje o tzv. utopičnosti světové literatury. Dnes je zvykem používat slovo „utopie“ spíše pejorativně a dávat přednost pragmatismu. Přitom si však neuvědomujeme, že „neutilitární“ studium zákonitostí, např. meziliterárních společenství, je cenné samo o sobě. Ďurišin nerezignoval na sémantickou a konotační vágnost pojmu světová literatura, přirozený respekt daný dvoustoletou tradicí moderního komparatistického myšlení překonával tvrdošijným úsilím nový jev systémově uchopit a pojmenovat, snahou vytvářet relativně stabilní soustavu kategorií, jimiž by světovou literaturu vyložil ve dvou komplementárně spojených rovinách: jako věcnou, objektivně uchopitelnou celistvost a jako teoretickou, proměnlivou reflexi, která nemůže být nikdy definitivně završena. Z badatelova projektu vyzařuje sebedůvěra a jistota vlastní cesty, která je pevná, současně však plná hledání a nespokojenosti se sebou samým. Je tu však i „badatelský

klid“, *conditio sine qua non* každé seriózní práce. Literární věda - ostatně jako každá věda - má svůj vlastní řád, který souvisí se světem, společností, ale současně je autonomní. Hodnotová měřítká jsou důležitá, ale jsou ve velké míře historicky proměnlivá, zatímco poetologická funkce umění, tedy to, čím to či ono dílo přispívá k vytváření řádu umění, jeho nástrojů a mechanismů, je stabilní a je testována nikoli desetiletími, ale staletími. Slovenský badatel je veden pevným metodologickým přesvědčením o definitivním rozpadu tradiční srovnávací vědy na tzv. klasickou komparatistiku zabývající se kontaktologií a typologií ve vztahu jednotlivých národních literatur a na novou disciplínu, jejíž předmět a pracovní metody zachytí oblast meziliterárních zákonitostí, tj. sféru přesahů národní literatury k literatuře světové. Ďurišinův metodologický vývoj od referátu na 5. kongresu srovnávacích literatur AILC v Bělehradě (1967) až po současnost představuje překvapivou a zároveň logickou cestu. Na jedné straně zavržení klasické komparatistiky s její pozitivistickou „vlivologií“, odmítnutí její terminologie včetně frekventovaného pojmu „vliv“ (v *Teórii literárnej komparatistiky* z roku 1975 navrhl náhradní pojem recepce-kreace), na druhé straně návaznost na historickou poetiku A. N. Veselovského a široce chápané strukturální myšlení reprezentované osobnostmi Franka Wollmana a badatelova učitele Mikuláše Bakoše. Z této metodologické orientace pozvolna krystalizovala teze, že vlastní bázi moderní literární komparatistiky se musí stát jediné srovnávací historická poetika, která se místo genetických „vlivů“ a „kontaktů“ zaměří na výzkum typologických analogií, pro které badatel v souladu s V. M. Žirmunským používal pojem konvergence.

Třeba zdůraznit, že Ďurišin nešel obvyklou cestou literárních teoretiků: názor na antivědeckost kompromisu se postupně projevil v odmítnutí obvyklé metodologické inovace. Pravidelné organizování věcných diskusí nejen s kruhem blízkých spolupracovníků a vydávání monotematických čísel *Slavica Slovaca*, v nichž vědecký kolektiv dospěl k zpochybnění pozitivistické teorie „jednosměrných“ vlivů, vedlo až k potřebě přehodnotit vlastní práci a také k odvaze toto rozhodnutí přijmout. Krajním bodem se tu stala rezignace na tradiční pojetí literární komparatistiky s její klasickou srovnávací metodou, kdy teze a východiska ztrácely svou instruktivnost: „Bol to najťažší okamih môjho osobného vývoja, ale aj vývoja vednej disciplíny, ktorú som budoval,“ přiznal Ďurišin v rozhovoru pro *Literárny týždenník*. Tím se jeho cesta odlišila od koncepce českého kolegy S. Wollmana, který pevný metodologický „základ“ komparatistických a slavistických oborů zpřesňoval precizní teoretickou argumentací jednotlivých aspektů srovnávacího výzkumu, jeho „stárnoucí“ termíny oživoval novou funkčností. Právě v chápání teorie systému lze pozno-

rovat analogie i zásadnější diference mezi oběma koncepcemi, které obdobně reagují na postmodernistickou krizi evropského racionalismu zpochybňující možnost objektivního poznání, na agresivnost některých recepčních teorií vysvětlujících příjem literatury jako fakt individualizovaného vědomí bez nároků na jeho zpětnou verifikaci. Reflektující postoj obou badatelů zdůraznil těsnější odkrytí a interpretaci vzájemných zákonitostí podmíněných typologických i genetických vztahů a souvislostí, přesvědčení, že výzkum meziliterárního procesu musí vycházet z připraveného teoretického podloží, tj. z konkrétních „instrumentů“ a hodnotících kritérií. Ďurišin i Wollman odmítají pojetí světové literatury jako mechanické sumy děl či výběrového panteonu klasiků. Naopak shodně považují tento vrcholový fenomén za systém systémů; přesto je u Wollmana světová literatura chápána převážně geneticky, tj. jako mnohostranný útvar vzniklý z konkrétních děl, „které překročili miestny a národný rámec svojími medzinárodnými koreláciami a dostávajú sa do svetového povedomia prostredníctvom nadnárodných subsystémov, motivovaných jazykovou a etnickou prfbuznosťou, kultúrnou symbiózou...“ Ďurišin, jak jsme se již v úvodu krátce zmínili, pojímá světovou literaturu procesuálně, historicky proměnlivě: jako postupný a vpřed kroužící pohyb na synchronní a diachronní ose meziliterárního procesu, při němž si literatura ve své celistvosti uvědomuje své poslání, svůj smysl, svou antropologickou dimenzi. Světová literatura je tedy postupný a nikdy nezavršený proces sebeuvědomování potenciálních i již realizovaných kvalit literatury, proces, v němž literatura vyjevuje sama sebe.

Ďurišinův projekt *Osobitné meziliterárne spoločensvá I-VI* zároveň znamenal zásadní odmítnutí europocentrického modelu literatury: rozmanitý materiál asijských, afrických, severo- i latinskoamerických literatur přispěl k vymezení meziliterárních společností nejen v teoretickém aspektu, ale i v diachronním, vývojovém pohledu. Zajímavý a nosný je pokus o typologickou a usouvzažující klasifikaci literárněhistorických jednotek meziliterárního procesu od konkrétního díla přes národní literaturu až k vrcholovému a často zpochybňovanému fenoménu světové literatury.

Jestliže četní recenzenti tohoto obsáhlého projektu zdůraznili fakt, že Ďurišin úspěšně narušuje teorematá klasické komparatistiky, lze toto tvrzení konkretizovat v tom smyslu, že se jedná o nové chápání a využití srovnávací metody, která byla v literárněhistorických syntézách dosud realizována jednosměrně, lineárně: dílo jedné literatury působí na dílo jiné literatury v kauzálně genetickém vztahu, kde „vysílající“ hodnota, ať již ozřejmovaná historicky či esteticky, se stává závazným modelem, interpretační normou. V sociokulturním prostoru (jevově vždy daném geograficky) však řada procesů

působí nejen následně, ale na principu transaktivity, v interakci, ve vzájemné, komplementární součinnosti, kde „záměrnost“ se stýká s potenciální „nedo-určeností“, sjednocující „systémovost“ s „chaosem“ jako dezintegrujícím činitelem. To vše probíhá v „mikrokosmu“ konkrétního textu, ale i v rovinách vyšších - meziliterárních, kde dila - řečeno s M. Bachtinem - vstupují s jinými díly do souhlasného či konfrontačního dialogu. Právě toto permanentní „mno-hohlasí“, v němž zaznívá rovnocenně a obousměrně bez jakýchkoli apriorních znamének a „závorkování“ např. odpor, námitka, přitakání, podpora apod., se stává předmětem Ďurišova soustředěného zájmu, direktivou, dobrovolně přijatou početným autorským kolektivem sjednoceným pojetím meziliterárnosti jako badatelské platformy pro poznání nejvyšší literárněhistorické jednotky, tj. světové literatury.

Šestisvazkový komplet, který jednak prohloubil pojmoslovný aparát meziliterárního procesu, jednak metodiku zkoumání tohoto fenoménu, přinesl celkem 84 studií od 57 badatelů z rozmanitých univerzit a akademií věd (Bratislava, Budapešť, Moskva, Petrohrad, Praha, Skopje, Tallinn, Taškent, Záhřeb aj.). Jestliže každý svazek má své významové těžiště dané záměrem editora, který byl v průběžném pracovním kontaktu se svými spolupracovnicí, nedá se hovořit o monotematických sbornících: samotné téma - zákonitosti meziliterárního procesu na materiálu zvláštních meziliterárních společenství - je natolik široké, že prakticky vylučuje možnost koncentrace zájmu desítek vědců na úzce specializovaný problém. Navzdory tomu lze v jednotlivých sbornících najít dominantní rysy: první svazek projekt představil a nastolil základní metodologické teze, druhý upřesnil kategorie meziliterárního procesu. Třetí díl zachytil problematiku národních literatur, čtvrtý směřoval k fenoménu světové literatury, pátý svazek analyzoval meziliterární společenství slovanských literatur v nejrůznějších kontextech a poslední sumarizoval výchozí pojmy a principy.

Pojetí zvláštních meziliterárních společenství je prostoupeno kategorií **meziliterárnosti**. Například na materiálu literatur bývalého SSSR ukázal D. Ďuriš in na intencionální, programovou komplementarizaci, která je konstitutivní složkou historického vývoje juvenilních (mladopis'menných) literatur. Kategorie meziliterárnosti však současně zahrnuje i negativní, rezistentní, divergentní faktory, kterým jsou nejen dokladem rozpadu dosavadních meziliterárních společenství, ale často právě nevyvratitelným znakem jejich existence. Ostatně programová, intencionální divergence není ničím jiným než reakcí na silící centrismus meziliterárních společenství. Odpor k přejímání vývojových impulzů a naopak programové vysunování z meziliterární

komunity mohou samo společenství na jedné straně rozkládat, na druhé obohacovat jeho možnou existenci na jiných základech, s posuny důrazu, a představěnými interrelacemi. Intencionální divergence a rezistence se většinou dostávají až na vyšších úrovních integrace zvláštního meziliterárního společenství: snaha o vytržení z tohoto společenství je projevem vyšší úrovně meziliterárnosti, kdy tyto komunity dospívají k vývojovému klimaxu.

Podstatnou subkategorii meziliterárnosti pak jsou **meziliterární centrismy**. Zatímco pro minulost byl charakteristický euro(po)centrismus, který se prosadil i v Severní Americe (USA, Kanada - mluví se o euroamerickém centrismu), v současnosti v odporu vůči eurocentrismu vznikají jiné centrismy, např. afrocentrismus, hispanoamerický centrismus aj. Myšlenka centrismu není výlučně evropská, resp. euroamerická - podobné představy vznikaly např. v Asii, ale i v Rusku. Nicméně díky evropské expanzi se s představou centrismu pracovalo ponejvíce právě na půdě Evropy. Představa euroamerické civilizací entity jako centra všehomíra vznikala postupně od helénismu, přes Imperium Romanum a středověký křesťanský univerzalizmus, renesanční titánství až po kolonizační expanzi. Centrismy jsou přirozeným projevem dějinného pohybu, který je založen na dialektice jako boji protikladných sil. Na ošidnost centrismů poukázala řada autorů, včetně ruského orientalisty N. I. Konrada - nejde však jen o posuzování této kategorie, ale spíše o zjištění její poznávací nosnosti, neboť literární centrismy vyvolávají přirozenou reakci, rezistenci, divergenci a jsou tedy hybateli literárního vývoje a tím i prostředníkem ve vytváření představ o světové literatuře. D. Ďurišin mluví o meziliterárních centrismech jako nástrojích poznání literárního vývoje, zdůrazňuje důležitost geografického faktoru, ale především celistvost badatelských kritérií. Na příkladu balkanistiky jako vědní disciplíny ukazuje na nutnost vnášet sem i jiná kritéria, mj. slohové, a sledovat domestikaci různorodých prvků, které se skrze heterogenní etnika ocitají v „balkánském „kotli.“ Z tohoto hlediska jsou zajímavé také východoslovanské centrismy, a to už tím, že tvoří dominující vrstvu rozsáhlejšího, jazykově, etnicky a geograficky rozsáhlejšího společenství.

V koncepci světové literatury Ďurišin podle našeho názoru volně vyšel z pojmu F. Wollmana, který tento pojem traktoval ve třech rovinách: 1. jako souhrn národních literatur celého kontinentu, 2. jako hodnotový výběr toho nejlepšího, co vzniklo v národních literaturách, 3. jako útvar zahrnující vzájemně determinované vztahy a souvislosti, tj. geneticky a typologicky podmíněné literární jevy, které fungují v meziliterárním procesu. Ďurišin ve shodě s F. Wollmanem považuje třetí vymezení za hlavní objekt srovnávacích

výzkumů. Vytváří však naprosto novou koncepci struktury a funkce tohoto pojetí; dospívá k názoru, že světová literatura je konečný, ale nikdy nezavršený meziliterární fenomén, pohybující se na synchronní a diachronní ose slovesného vývoje. Ďurišin zároveň zavrhl osvědčený metodický postup „světová literatura očima národních literatur“, který má své relativní výhody a přednosti: vědomí pevného bodu, jímž se vstupuje na nejisté teritorium vyšší dějinné abstrakce, neboť libovolně zvolený literární fakt vývojové řady - většinou nerovnoměrné a asynchronní - lze vždy srovnat podle nejrůznějších kritérií chronologických, tematických, žánrových aj., na pružné synchronní ose s jevem analogickým či protikladným. Konstitutivní a variabilní znaky národní literatury tvoří relativně uchopitelný „centrismus“ (k němuž lze přistupovat různě, nikoli jej však a priori odmítat). Světová literatura nemá údajně svůj „jazyk“, i když přední světové jazyky jsou nástrojem rozšířené komunikace, včetně umělecké. Může mít však svůj obligatorní rys: je to vývojová historická hodnota či proměnlivější estetická dimenze, mýtus autora „navršený“ na jeho dílo, anebo obecně uznávaná idea vypreparovaná z textu a žijící ve vlastním, hermeticky uzavřeném světě. V Ďurišinově koncepci odpovídá světové literatuře jako věcně fungujícímu systému určitý afinitivní model pojmová nadstavba jako myšlenkový systém. Vztah mezi světovou literaturou jako takovou a teoretickou reflexí tohoto literárního jevu je proto zákonitě diferencovaný a proměnlivý. V novém projektu Meziliterárních evropských centrismů (1995-1997) Ďurišin akcentuje typ meziliterárních společenství konstituovaných na objektivnějším, geografickém principu, který na rozdíl od variabilnějších, etnicko-jazykových kritérií „vyjadruje prirodzenú koexistenciu ľudských komunit“. Výzkum meziliterárních centrismů zkonkrétňuje a zviditelňuje fenomén světové literatury, protože klade důraz na její přirozené podsystemy - na zóny, teritoria, regiony, oblasti apod., tj. na územní celky spojené hlediskem společného sociokulturního prostoru, v němž funguje - řečeno van Tieghemovou terminologií - centrismus „generální literatury“; kde platí užší, těsnější integrovanost literárních tradic a poetik. Je zajímavé, že Ďurišinův pojem meziliterární společenství vznikl v jisté opozici a podstatném doplnění terminologie I. G. Neupokojevové: pojmů region (rozsáhlý komplex národních literatur sjednocený nejrůznějšími kritérii) a podřízeného pojmu zóna, resp. zónový komplex. Slovenský badatel se ještě v *Systematike meziliterárneho procesu* (Bratislava 1988) domníval, že region či zóna absolutizuje princip jednotčitého geografického faktoru (nemusí přitom přihlížet např. k jazykově odlišnému specifiku zvláštních meziliterárních společenství), zatímco meziliterární společenství poskytuje možnost větší difference ostatních faktorů

jazykových, etnických, politických apod. I. G. Neupokojevová ve své knize *Istorija vsemirnoj literatury* (Moskva 1976) rovněž odmítala názor, že světová literatura je výsledkem aditivní či axiologické koncepce, nemůže se tedy jednat o mechanický soubor děl, ale o nejvyšší abstrakci literárního procesu, v němž musejí být obsažena všechna díla, která svět zplodil v podobě obecniny, obecného paradigmatu. Uvědomuje-li si I. G. Neupokojevová důležitost existence tranzitivních obecných kategorií, zároveň zastává pro Ďurišinovo pojetí diskutabilní stanovisko vědecké kontinuity spojující se mj. se staršími, tradičními termíny, jako byla Paul van Tieghemova generální literatura (*littérature générale*), event. literatury přibuzné. Pozdější Ďurišinovo pojetí meziliterárních centrismů není jen mechanickým návratem ke geografickému principu ve vyšší významové perspektivě, ale kvalitativně a funkčně novým termínem, který logicky překračuje sféru meziliterárních společenství a tím objektivně indikuje představu vyšších, regionálních celků.

Ďurišinův soustředěný zájem tenduje k objektivistické linii moderní srovnávací vědy: v tomto pojetí nejde o mechanické rozdělení na „*littérature comparée*“ a „*littérature générale*“ (na tuto umělou bariéru poukázal již René Wellek), ani o absolutizaci či upřednostnění kontaktové genetiky vztahů nebo typologických souvislostí, ale právě zjištění celistvě uchopené, víceúrovňové a variabilní (axiologicky rovnocenné) „sítě meziliterárnosti“ jako podmíněných zákonitostí a individuálních nahodilostí působících v rovině nadnárodních literárních celků. Třeba však zdůraznit, že tato badatelská intence je spíše „reálným ideálem“, k němuž budou jednotliví účastníci projektu vědomě či intuitivně směřovat; proto je tu na první pohled zřejmý a explicitně manifestovaný optimismus vědeckého úsilí, který se bude potýkat s překážkami technického rázu, se zažitou „technologí“ klasického srovnávacího myšlení: mj. to postřehl právě R. Wellek reagující na Ďurišinovu monografii *Čo je svetová literatúra*, kdy s jeho premisami vše souhlasí, současně však upozorňuje na jazykové bariéry: „I did receive the book of Durisin, which, on the whole, I agree with wholeheartedly. I would only feel that Durisin is too optimistic when he believes that the comparative view can be extended in practice to Oriental and finally to any kind of literature. I agree with him in theory, but assure him that in American conditions, asking for an excellent knowledge of French and German is a realizable ideal, while Oriental languages could be asked only of recent immigrants and certainly natives of that country.“

Ďurišinovo pojetí světové literatury zároveň otvírá závažný problém: světová literatura jako historiografický systém nejvyššího řádu by měla

umožnit formulovat i novou představu o literární teorii, o jejíž „univerzálnost“ se badatel pokouší. Zůstává však otázkou, zda řešení této úlohy nenarazí na nepřekonatelné bariéry dané různorodostí, rozmanitostí a kvantitativní rozlehlostí analyzované materiálu. Systematické začlenění na meziliterární centristy jako vyšší a organizovanější celistvosti v kulturně geografických horizontech (kontextech), které se stávají přirozenými subsystémy světové literatury, poskytuje dostatečný protiargument. Nespočetné polemiky v dějinách literární vědy o podstatu a fungování světové literatury budou pravděpodobně pokračovat i po Ďurišinově systematicce, kterou lze hodnotit jako zásadní pokus nově formulovat - v období metodologického chaosu a spleti jednotlivých -ismů - pojmy a kategorie nového odvětví literární vědy zabývající se dějinami a teorií světové literatury. Význam této badatelské iniciativy je dán už jen tím, že v dostupné tradici našeho myšlení o literatuře neexistují práce podobného druhu.

Hierarchizovaná, současně se prostupující, diachronně synchronní řada "meziliterární společenství - meziliterárnost - meziliterární centristy - světová literatura" ukázala novou cestu k uchopení fenoménu světové literatury a literatury vůbec: literatura, aniž by opustila svou autonomní strukturu, aniž by ztrácela své artikulační specifikum, se v tomto procesu prostupování nově koncipovaných a formulovaných kategorií a subsystémů znovu začleňuje do širších horizontů lidského poznání, kultury a celostního bytí.

LITERATURA

- Ďurišin, D. a kol.: Osobitné medziliterárne spoločenstvá. I - VI, Bratislava 1987-1993.
 Ďurišin, D.: Čo je svetová literatúra. Bratislava 1992.
 Ďurišin, D. - L: Korkoš: Svetová literatúra perom a dlátom. Bratislava 1993.
 Ďurišin, D.: Medziliterárny centrizmus - krok na ceste k svetovej literatúre. Slovak Review 1994, No. 1, s. 3-13.
 Ďurišin, D.: Západoeurocentrizmus a skúmanie medziliterárneho procesu. Slovenská literatúra 1983, 1.
 Ďurišin, D.: Systematika medziliterárneho procesu. Bratislava 1988.
 Konrad, N. I.: Zapad i Vostok. Staťji. Moskva 1972.
 Mikušáková, A.: Nově o meziliterárních vztazích, Tvar 3, 1992, č. 18, s. 10-11, 30. 4.
 Mikušáková, A.: Vstupujeme do nového baroka. Hovoríme s literárnym teoretikom Slavomírom Wollmanom, Literárny týždenník 5, 1992, č. 26, s. 1 a 10-11, 20. 6.
 Navarro, D.: Eurocentrizmus a antieurocentrizmus v európskej a latinskoamerickej literárnej teórii. Slovenská literatúra 1992, 4, s. 342-357.
 Neupokojevová, I. G.: Istorija vsemirnoj literatury. Moskva 1976.

- Pokorný, M. -Zelenka, M.: K teórii a metodológii svetovej literatúry. Slovenské pohľady 1993, č. 5, s. 145-149, máj.
- Pokorný, M. -Zelenka, M.: Úvahy o medziliterárnom procese. Slovenské pohľady 1993, č. 10, s. 140-142, október.
- Pospíšil, I.: Sedmero úskalí a inspirací. Slovenská literatúra 1992, č. 4.
- Pospíšil, I.: Utopičnosť a hlubinnosť literárnej vedy (Meditace in margine projektu Dionýze Ďurišina). Opera Slavica 1993, 1, s. 44-46.
- Pospíšil, I. - Zelenka, M.: René Wellek a meziválečné Československo. Ke kořenům strukturální estetiky. Brno 1996.
- Wollman, S.: Porovnávací metoda v literární vědě. Bratislava 1988.